

розгляду. Серед них, зокрема, і досліджувана нами сільськогосподарська лексика Центральної Слобожанщини.

1.2. Сільськогосподарська лексика як об'єкт вивчення

«У землеробській лексиці, — зауважує відомий діалектолог П. Ю. Гриценко, — виділяються об'єднання лексем на позначення: а) знарядь для обробки землі та їх частин; б) процесів обробки землі та догляду і збереження врожаю та оцінки урожайності; окрему ЛСГ утворюють локативи» [Гриценко 1984, с. 45]. У роботі ми

намагалися у міру можливого розглянути всі ці лексико-семантичні групи. Крім того, нами виділено ЛСГ «хвороби та шкідники сільськогосподарських рослин». Великий інтерес, на нашу думку, становлять і назви різноманітних та численних сортів культурних рослин. При цьому географічне поширення їх чи диференціація за ознаками розвитку не привертає до себе уваги [Ващенко 1968, с. 50]. Ці найменування цікаві з другого боку — з погляду загальних питань вивчення номінації. Вони демонструють спосіб думання людини й шляхи формування назв. Номінації сортів, як слушно відзначає В. С. Ващенко, «відображають велику різноманітність у характерних деталях основних городніх культур та ті тонкощі, які так вдало й влучно відбило в своїх засобах живе народне мовлення» [Ващенко, с. 50]. Звичайно, що названі ЛСГ та їх складники, репрезентовані у дослідженні, не можуть охопити увесь масив лексики традиційного господарювання. Не можна сказати з певністю, що якісь сільськогосподарські лексеми не пропущені, оскільки цілковита повнота відображення усього масиву зазначеної лексики, на нашу думку, не може бути забезпечена через багатогранність дійсності (складність і розгалуженість комплексу традиційного господарювання як країни в цілому, так і окремого регіону) і вузькі рамки конкретного дослідження. Слід звернути увагу й на те, що діалектний матеріал збирається за певною програмою, і це загальновідомо, але будь-яка програма не може врахувати ані всіх лексико-тематичних груп, ані повноти їх ономасіологічного обсягу. Питальник для збирання фактажу має два аспекти: ономасіологічний і семасіологічний. І відповідно до цього охоплює питання номінативного та сигніфікативного характеру. Ідеальною була б така програма, яка врахувала б усі лексико-семантичні зв'язки [Никончук М. 1990, с. 4]. Для цього треба окремо поставити питання про всі значення, але це, як справедливо зауважують М. В. та О. М. Никончуки, нереально з двох причин: обсягу програми і неможливістю передбачити відповіді [Никончук М. 1990, с. 4]. Саме тому ми свідомо обмежилися згадуваними вище тематичними групами лексики.

Сільськогосподарські ботанічні номени — це дуже давня група слів. Її коріння сягає глибокої давнини — часів індоєвропейської та праслов'янської етнічної й мовної єдностей. Назви традиційних сільськогосподарських рослин — досить стійке об'єднання слів, оскільки вони майже не виявляють тенденцій до зникання. Замін у цій лексичній групі, як правило, не буває, хоч вона і дуже стара. Назви культурних рослин позначають звичні й істотні для життя

народу реалії. Тому ці найменування становлять багате і досить надійне джерело для деяких культурно-історичних, етнографічних висновків, що виходить за межі суто лінгвістичних завдань.

Не менш цікавим об'єктом дослідження є лексика на позначення дій і процесів, пов'язаних з обробітком землі, доглядом, збиранням та збереженням урожаю. Людина від початку існування змушена була дбати про своє харчування, і тому назви дій, пов'язаних зі здобуванням харчів, також досить давні. Рільництво, зокрема підсічно-вогняне господарство, як і полювання, рибальство, є одним із найдавніших видів практичної діяльності людства. Цілком природно, що у складі цієї групи лексики багато давніх слів, але найменування дій і процесів, пов'язаних із обробітком землі, зазнають більших змін, ніж попередня лексична група. Тому тут маємо порядок із старими і навіть архаїчними назвами до певної міри новіші номени.

В українській діалектологічній науці серед тих, хто приділяв увагу вивченню номенів, пов'язаних із трудовими процесами, можна назвати П. Ю. Гриценка [Гриценко 1984, с. 60–72], Й. О. Дзензелівського [Дзензелівський 1960], М. В. Никончука [Никончук 1985, с. 155–228], О. О. Терновську [Терновская 1977, с. 77–130], досліджували ці реалії й етнографи, скажімо, О. Б. Братчиков [Братчиков 1868], Д. К. Зеленін [Зеленин 1991] та ін.

Великий інтерес становлять і назви знарядь праці. «Землеробська техніка займає дещо особливе місце серед інших ділянок матеріальної культури як один з елементів продуктивних сил, розвиток яких веде до перебудови всього суспільного ладу. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця», — слушно зауважують автори історико-етнографічної монографії «Народна землеробська техніка українців» [Горленко 1971, с. 3]. Якщо до того ж нагадати, що рільництво було основою світових цивілізацій, то стає зрозумілою важливість вивчення найменувань сільськогосподарських знарядь.

Із назвами сільськогосподарських робіт, тісно пов'язані назви їх виконавців, так звана ЛСГ «агентивів». Певною мірою ці номени розглядали В. С. Ващенко [Ващенко 1968], П. Ю. Гриценко [Гриценко 1984], Я. В. Закревська [Закревська 1976], Н. М. Захлюпана [Захлюпана 1982], М. В. Никончук [Никончук 1985], Н. Л. Осташ [Осташ 1982] й ін.

На позначення основного сільськогосподарського реманенту в досліджуваних говорах використовують переважно спільнослов'янські

загальновживані назви: плуг, борона, вила, коса, ціп та ін., які вживаються у мовленні людей усіх поколінь і професій. Кількість найменувань знарядь праці більша від кількості самих реалій. «Така невідповідність, — доречно зауважує П. Ю. Гриценко, — породжена тривалим збереженням у мовній практиці номенів зниклих реалій, які належали цьому ж колу реалій. Тому, — продовжує дослідник, — до опозиції лексем на позначення синхронно співвідносних реалій додається опозиція часово маркованих елементів» [Гриценко 1984, с. 45].

До лексико-тематичної групи — назви сільськогосподарських знарядь — ми включили і деякі «транспортні» лексеми, зокрема назви воза і найменування збруї, тому що обробіток землі був однаково неможливий як без доброї волової чи кінської запряжки, так і без плуга. Крім того, роботи, пов'язані зі збиранням урожаю, часто потребують транспортних засобів. Однак нами свідомо пропущені назви сучасного транспорту (автомобільного, тракторного тощо), оскільки вони не належать до традиційної (давної) системи господарювання.

В українській діалектологічній науці серед тих, хто приділяв увагу вивченню номенів, пов'язаних із сільськогосподарськими знаряддями, можна назвати В. С. Вашенка [Вашенко 1968], П. Ю. Гриценка [Гриценко 1977, Гриценко 1984], М. В. Никончука [Никончук 1985], О. М. Пазяка [Пазяк 1969], досліджували ці реалії й етнографи, скажімо Д. К. Зеленін [Зеленин 1907, Зеленин 1991], І. Д. Бойко, В. Ф. Горленко, О. С. Куницький [Горленко 1971].

Відтоді як людина почала вести осілий спосіб життя, в неї виникла потреба у постійному притулку, а її заняття (хліборобство, тваринництво та ін.) зумовили необхідність у спеціальних приміщеннях для зберігання врожаю, знарядь праці та для утримування худоби. Саме тому ми вважаємо за доцільне розглянути і деякі «будівельні» лексеми, зокрема назви господарських приміщень. Найменування будівель різного господарського призначення, як і попередні групи, є дуже стійкими. Вони численні й різноманітні та разом з тим відзначаються незначною варіантністю. Зміни в складі будівельної лексики тісно пов'язані зі зміною самих реалій — появою нових побудов і зникненням старих.

В українській діалектологічній науці серед тих, хто приділив увагу вивченню номенів, пов'язаних із будівлями різного господарського призначення, можна назвати В. С. Вашенка [Вашенко 1968, с. 37–39], Ю. П. Галай [Галай 1977, Галай 1978], К. Д. Глуховцеву [Глуховцева 1992, Глуховцева 1997], М. В. та О. М. Никончуків [Никончук 1990], Л. І. Дорошенко [Дорошенко 1999], О. М. Євтушка [Євтушок

1989, Євтушок 1990], В.І. Пілецького [Пілецький 1982], В.З. Присяжнюка [Присяжнюк 1981], І.П. Чепігу [Чепіга 1992], Г.Ф. Шила [Шило 1982] й ін.

Власне лінгвістичне вивчення місцевих назв сільськогосподарських реалій має досить тривалу історію, але найінтенсивніше воно здійснюється в післявоєнний період, коли з'являється чимала кількість мовознавчих праць, присвячених як загальним питанням української діалектної лексики, так і її окремим тематичним і лексико-семантичним групам. Нас же, як зазначалося вище, цікавить сільськогосподарська лексика. Найбільш досліджене щодо цього Полісся (М.В. Никончук «Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся» [Никончук 1985], праці М.В. і О.М. Никончуків «Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов» [Никончук 1990], «Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов» [Никончук М. 1990]. Цей ареал представлений і працями Л.І. Дорошенко, яка займається східнополіською будівельною лексикою [Дорошенко 1999], О. Євтушка (лексика сільського будівництва західнополіських говорів) [Євтушок 1989, Євтушок 1990], Л.Т. Выгонної [Выгонная 1968, Выгонная 1971], Т.О. Черниша [Черниш 1990]. Сільськогосподарська лексика Закарпаття представлена працями Й.О. Дзензелівського [Дзензелівський 1960, Дзензелівський 1964], Деснянсько-Сеймське межиріччя — роботами О.Л. Бабичевої [Бабичева 1990, Бабичева 1994], Черкащина — Ф.А. Непийводи [Непийвода 1960, Непийвода 1961], Наддніпрянина — В.С. Ващенко [Ващенко 1968], наддунайські говірки — Т.П. Заворотної [Заворотна 1968], П.Ю. Гриценка [Гриценко 1977, Гриценко 1984], Кіровоградщина — Т.В. Громко (географічні терміни, у тому числі й сільськогосподарські) [Громко 2000], українські говори Воронежчини — Т.Є. Вороніної [Воронина 1970]. Я.В. Закревська в словотвірному і лінгвогеографічному аспектах розглянула ЛСГ «назви сільськогосподарських культур» (на матеріалі західного регіону) [Закревська 1976], певною мірою цієї ЛСГ торкаються І.В. Сабадош [Сабадош 1996], якого цікавить ботанічна номенклатура взагалі, а не лише назви сільськогосподарських рослин, Л.А. Москаленко (ботанічна лексика українських степових говірок) [Москаленко 1992]. Є й праці, присвячені окремим реаліям сільськогосподарської сфери, як-от розвідки О.А. Малахівської [Малахівська 1982, Малахівська 1985], І.В. Сабадоша [Сабадош 1984], О.К. Данилюк [Данилюк 1999], Я.В. Закревської [Закревська 1964] й ін.

Проте найбільшу увагу дослідників привертала лексика старожитніх говорів (поліських, карпатських, середньонадніпрянських). Так, наприклад, південно-західну діалектну територію, як справедливо відзначає дослідник центральнослобожанського діалекту А. А. Сагаровський, «порівняно з іншими говірковими регіонами, на лексикографічному рівні представлено відносно непогано (Д. Бандрівський, М. Буряк, Я. Вакалюк, І. Верхратський, К. Галас, З. Ганудель, К. Герман, Е. Гоца, М. Грицак, Й. Дзензелівський, П. Лизанець, В. Манівчук, О. Миголинець, В. Німчук, М. Онишкевич, М. Паночко, П. Приступа, Й. Пуйо, І. Сабадощ, І. Філак, Н. Хобзей, Г. Шило та ін.» [Сагаровський 2003, с. 115]. Окрім того, чималий унесок у вивчення південного заходу зробили закордонні вчені. Це переважно праці з фонетики і морфології українських діалектів, але є і спроби аналізу словникового складу, роботи з лексики окремих українських територіально-мовленнєвих утворень. Українські говори вивчалися і вивчаються, зокрема, у Польщі (Ю. Тарнацький [Tarnacki 1939], М. Лесів [Лесів 1997], Я. Рігер [Riger 1969], М. Юрковський [Jurkowski 1971] та ін.), колишній Чехословаччині (І. А. Панькевич [Панькевич 1938], Д. Кренджале [Grâňjalä 1938] та ін.), Угорщині (Е. Балецький, І. Кніежа, Л. Деже [Дэже 1966]), Румунії (І. Петруц, М. Павлюк, І. Робчук), де теж є реальний ґрунт для таких досліджень.

Слобожанським же говорам до недавнього часу мало щастило щодо вивчення. На сьогодні їх дослідження є особливо актуальним. Вивчення тематичних груп діалектної лексики говорів територій пізнього заселення є важливим, оскільки відображає своєрідність перебігу еволюційних процесів на лексичному рівні. Крім того, слушно відзначає Н. Б. Клименко, «це дає можливість не тільки докладніше вивчити лексику окремих діалектів, але й подолати нерівномірність дослідження українського (а ширше — і слов'янського) діалектного континууму» [Клименко 2001, с. 1].

1.3. Чинники формування й функціонування тематичної групи лексики в досліджуваному регіоні

Серед завдань української діалектології, що чекають на розв'язання, особливе місце належить дослідженню галузевої лексики, зокрема, як доречно зауважує І. Г. Ліпкевич, опису такої лексики в говірках конкретних історико-етнографічних регіонів [Ліпкевич 1993, с. 1]. У зв'язку з цим пильної уваги заслуговує говіркова сільськогосподарська лексика. Це досить цікавий об'єкт вивчення,